

IBN KUTEYBE
EBÛ ABDULLAH MUHAMMED B. MÜSLİM B. KUTEYBE EL-KÛFÎ
(ö.276/889)

HÜSEYİN YAZICI

Dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri ve târih sahalarındaki eserleriyle tanınan
Arap âlimi

Doğum yeri ve tarihi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar, 213(828) yılında Kûfe'de, bazı kaynaklar ise yine aynı tarihte Bağdat'ta doğduğunu kaydetmektedirler. Bunlardan en eskisi dikkate alınırsa Kûfe, onun doğduğu yer olmalıdır. Doğum yeri itibariyle "Kûfî", yetiştiği yer itibariyle "Bağdadi", görev yaptığı mahal itibariyle "Dîneverî", dedesinin adından dolayı "Kuteybî" ve babasının Mervli olması sebebiyle de "Mervî" nisbelerini taşımaktadır. Buradan da Merv'den Irak'a gelip Kûfe'ye yerleşen bir aileden geldiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle Ibn Kuteybe, Fars, hatta belki de Türk asıllıdır (Ömer Ferrûh, II, 329; DSB, s. 245).

Ibn Kuteybe'nin ifadelerinden, babasının ve dedesinin h. II. asır başlarında araplaşmış Müslüman oldukları anlaşılıyor. Arapça konuşan bir ailenin içinde yetişen Ibn Kuteybe, *Uyûnu'l-ahbâr*' adlı eserinde, babasından zaman zaman nakillerde bulunduğu göre (msl. bk. I, 142) kültürlü bir aileden geldiği ortaya çıkmaktadır.

Ibn Kuteybe'nin çocukluk yıllarıyla ilk tahsil hayatına dair bilgilerimiz tahminden öteye gitmemektedir. O da büyük bir ihtimalle, h. II ve IV. asırlar arası kurulan Sibyan okullarına devam etmiş olmalıdır. Uzun süre ders aldığı hocaları, döneminin önemli şahsiyetleri arasında yer almaktadır. Bunların başında, döneminin büyük şahsiyetlerinden olmasa da ilk hocası olması hasebiyle babasını zikretmek gerekir. Yıllarca öğrenim gördüğü Bağdat'ta, Câhiz'den ders almış ve onun bazı kitaplarını huzurunda okuyarak icazet almıştır ('*Uyûnu'l-ahbâr*, III, 199). Fıkıh, tefsir ve hadis ilmini Ishâk b. İbrâhîm Râheveyh'den, Arapça ilimler ile kıraat ilmini Muhammed b. Ziyâd ez-Ziyâdî ve Ebu'l-Hattâb Ziyâd b. Yahyâ el-Hassânî'den, nahiv ve

lûgat ilmini İbrahim b. Süfyân ez-Ziyâdî, Ebu'l-Fazl el-Abbâs b. el-Ferec er-Riyâşî'den, Kur'ân ilimleriyle şiiri Ebû Hatim es-Sicistânî'den öğrenen İbn Kuteybe, bu ilim dallarının hepsinde söz sahibi olmuştur. İbn Sellâm el-Cumahî ve Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm da istifade ettiği âlimler arasındadır.

Çok velûd bir sima olan İbn Kuteybe, kendi yetişmesine özen gösterdiği kadar talebe yetiştirmeye de önem vermiş ve bu konuda zamanının bazı ilim adamlarının yaptığı gibi bilgi verme konusunda cimri davranmamıştır. En önemli talebeleri arasında kendisinin eserlerini Mısır'da okutarak orada tanınmasını sağlayan oğlu Ahmed b. Abdillâh b. Müslim, torunu Ebû Ahmed Abdülvâhid, özellikle Endelüs'te yine eserlerini okutarak tanınmasına vesile olan Kasım b. Asbağ el-Endelüsî, İbrahim b. Muhammed eş-Şeybânî, Ebû Bekr Ahmed b. Halef el-Merzubân, Ebu'l-Kâsım İbrahim b. Muhammed es-Sâiğ, Abdullâh b. Ca'fer b. Dürüsteveyh bulunmaktadır.

İbn Kuteybe, Kûfe'de doğmasına rağmen, kültürel bakımdan zenginliği Basralı âlimlerin yanında bulmuştur. Hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Bağdat'ın ilmî ve kültürel atmosferinden oldukça etkilenmiş, özellikle de gençliğinde, Mutezile âlimlerinin toplantılarına katılmış ve uzun bir süre bu toplantılarda tartışılan fikirlerin etkisinden kurtulamamıştır. Diğer taraftan, gençlik yıllarında Mutezile ve Ehl-i sünnet arasındaki münakaşalar dolayısıyla yaşadığı psikolojik ortam, onu küçük yaşlarda kelâm ilmine ağırlık vermeye itmiştir. Mutezile grubundan ayrıldıktan sonra muhaddislerin toplantılarına katılmayı tercih eden İbn Kuteybe, Bağdat'ta bulunduğu sıralarda, devrin önemli simaları ile tanışmış ve dönemin diğer âlimleri gibi devlet adamlarına yakınlaşmanın yollarını aramış, bunun neticesinde de *Edebu'l-kâtib* adlı eserini ithaf edeceği Vezir Ebu'l-Hasan Ubeydullâh b. Yahya Hakan'la (ö.263/876) tanışma fırsatını bulmuş ve büyük bir ihtimalle 236(850)'de onun aracılığıyla Dinever kadısı olmuştur. Yaklaşık yirmi sene kadar bu görevde kaldıktan sonra hayatının büyük bir bölümünü geçireceği Bağdat'a geçmiş ve burada vefatına kadar eserlerini okutmuştur. Diğer taraftan, tahsil gayesiyle Horasan, Mekke ve Basra'ya gitmiş ve bir ara da Basra'da Dîvân-ı mezâlim başkanlığı gibi önemli bir vazifede bulunmuştur.

Abbâsî'lerin en parlak döneminde yaşayan İbn Kuteybe, yediği keşkek tatlısından dolayı 276 (889) senesi, Recep ayının ilk gecesi öğlen veya akşam vakti (İbn Hallikân, III, 43), Bağdat'ta ölmüştür. Ölüm tarihi ile ilgili olarak h. 267 (*Süyuti*, s. 291), h.270 (*İbnü'n-Nedîm*, s. 115), h.271 (*İbn Hallikân*,

III, 43), tarihleri verilse de bunlar doğru değildir. Bir rivayete göre de Ibn Kuteybe, Kûfe'de ölmüş ve Ebû Hâzım el-Kâdı'nın kabri yanına defnedilmiştir (*Ibnü'l-Cevzi*, II/5, 102).

Câhiz ve Ebû Hanîfe ed-Dîneverî (ö.282/895) gibi III.(IX.) asırda otorite kabul edilen en önemli üç ilmî şahsiyetten biri olan Ibn Kuteybe, genç yaşlarında eser telifine başlamış hadis, tefsir, fıkıh, târih, kelâm ve dil ile ilgilenmiş, ancak zamanla edebiyata öncelik vermiştir. Hocalarının farklı eğilimlerini kendisinde toplayabilen, edebî zevki oldukça yüksek ve geniş bir kültür birikimine sahip olan Ibn Kuteybe, ilmi ve faziletiyle bazı devlet adamlarının da dikkatini çekmiştir. Bir rivayete göre, halife el-Mu'temid Ala'llâh'ın (ö.279/892) kardeşi el-Muvaffak Bi'llâh kendisini Bağdat'a çağırması o da *el-Me'ârif* adlı eserini huzurunda okumuştur. Diğer taraftan Horasan emiri, Abdullah b. Tâhir'in oğlu, Muhammed ile de yakın alâkası olmuştur.

Zamanında Ehl-i sünnet'in sözcüsü olan Ibn Kuteybe ile ilgili olarak "hakkında kötü söz söyleyen zındıktır", "onun kitaplarının bulunmadığı evde hayır yoktur" gibi ifadeler, devrine damgasını vurmuş büyük bir otorite olduğunu göstermektedir. Ebü't-Tayyip el-Luğavi'nin (ö.351/962) onu, altından kalkamayacağı işlere girişen, bazı eserleri âlimler tarafından benimsenmeyen, ancak halk tarafından kabul gören bir şahsiyet olarak tanımasına (*Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 85) rağmen bu ifadenin, böylesine büyük bir şahsiyetin gerçek değerini azaltmadığı tarih boyunca ve hâlâ gördüğü yakın ilgiden anlaşılmaktadır. Mutezile'nin sözcüsü olan Câhiz'le Ibn Kuteybe'nin münasebeti talebe-hoca ilişkisiyle başlamış, sonraları kendini adeta bir düşmanlığa terketmiş ve aralarında zaman zaman sert tartışmalar olmuştur. Birçok ilim adamının da ifadesine göre Ibn Kuteybe, özellikle dinî düşüncenin özünde kendisinden farklı düşünen hocasına karşı çok sert, hatta acımasız davranmıştır. *Te'vilü muhtelifi'l-hâdis*'inde (s.59-60) Câhiz için "yalancı, hadis uydurucu ve batıl için hakka yardım eden" gibi ifadeler de yer vermiş, hatta onu kâfir olmakla suçlamıştır. Bütün bunlara rağmen, Câhiz'in çalışmalarını son derece iyi bildiği anlaşılan Ibn Kuteybe, onun özellikle, *Kitâbu'l-buhalâ* adlı eserinden alıntılar yapmıştır. Bazı kaynaklar, Ibn Kuteybe'nin büyük âlimlere özellikle felsefeci ve kelamcılara karşı her zaman çok ağır bir dil kullandığını kaydederler. Diğer taraftan kendisi de yalancılıkla, Teşbih'e meyletmekle ve Kerrâmîyye mezhebine ilgi duymakla (Süyûtî, s. 291) suçlanmıştır. Bazıları, Ahmed b. Hanbel'in (ö.241/855) mezhebine meylettiğini söylese de onun icmâ anlayışı, kendisini Ibn Hanbel'den çok Mâlik b. Enes'e (ö.179/795) yaklaştırmaktadır. Burada,

Ibn Kuteybe'nin takip ettiği çizgide özellikle İshâk b. Râheveyh ve Ahmed b. Hanbel'in tesirinin olduğunu belirtmek gerekir.

Hakkındaki farklı rivayetlere rağmen, eserlerinden günümüze ulaşanlar, hâlâ müracaat edilen ve edilmesi gereken kaynaklar arasında yer almaktadır. Bazı eserlerinde (msl. *Uyûnu'l-ahbâr*) izlediği methodla Câhiz gibi döneminin birçok ünlü şahsiyetini geçmiştir.

Ibn Kuteybe'nin yaşadığı dönemde Bağdat, çeşitli fikir akımlarının merkezi durumundaydı. Tercüme kanalıyla gelen Yunan kültürü ile Fars ve Hind kültürü kısa zamanda etkisini göstermeye başladı. Doğal olarak bu ortamda, Arap-İslâm kültürü de bunlar arasında en az zararlı kendine yer edinmek istiyordu. Birçok edip, bu kültürlere yakın ilgi gösteriyor ve eserlerinde de bu kültürlerin tesiri altında kalıyordu. Bu arada, bazı ediplerin çeşitli vesilelerle, eserlerinde Arap kültürünü küçük düşürücü ifadelerle yer verdiklerini ve Ehl-i sünnet'e son derece ağır saldırılarda bulduklarını Kur'an'ı ve hadis'i hiçbir sapma göstermeden Ehl-i sünnet sınırları içinde öğrenen ve Ehl-i sünnet'i, muhaddisleri, Hz Ebû Bekr'i, Hz Ömer'i, sahabeyi sağlam, ilmi delillerle savunan Ibn Kuteybe, ayrıca bu tavrıyla döneminin dinî bozulmalarına ve özellikle de başta Câhiz olmak üzere İbrâhim en-Nazzâm (ö.231/845), Muhammed el-Allâf (ö. 235/849) gibi şahsiyetlerin hararetle desteklediği Mutezile'ye karşı adeta bir kalkan vazifesi görmüştür. Ancak bazıları, Ibn Kuteybe'nin Mutezile'ye karşı olan tavrını aşırı bulmuştur.

Zengin bir bilgi ve kültür birikimine sahip, Tevrat ve İncil'e de vakıf güçlü bir ilim ve devlet adamı olmasına rağmen mütevazı bir insandı. İlim öğrenmeyi teşvik etmiş, insanların ilimden uzak durmalarından, ehil olmayanların makam peşinde koşmalarından yakınmıştır.

Emevî idaresinin son yıllarında ortaya çıkıp Abbâsî devri boyunca devam eden, Arap ırkçılığına karşı Arap olmayan Müslüman unsurların özellikle İranlıların başlattığı bir karşı ırkçılık hareketi olan Şu'ûbiye, Ibn Kuteybe'yi oldukça rahatsız etmiş ve bu konuda bir eser yazmıştır (bk. Eserleri). Arap olmamasına rağmen, eserinde Arap milliyetçiliğini savunması dönemin siyâsî şartları ve İslam'a karşı yürütülen fikri hareketler de gözönüne alınarak değerlendirilmelidir.

Onun en önemli taraflarından biri, zamanını, siyâsî açıdan çok iyi bilmesiydi. Kadılık gibi önemli bir görevi icra ettiğinden, yönetenlerle

yönetilenler arasındaki mesafeyi çok iyi ayarlamıştır. Aklını iyi kullanmasını, darboğazlardan çıkmasını ve bir tehlike sezdiği vakit bundan kurtulmasını bilmiştir. Bundan dolayıdır ki Şu'ûbiye, Cehmiye ve Müşebbihe'ye karşı iyi bir mücadele vermiş ve Mutezile'nın çökmek üzere olduğunu sezdiği vakit, fırsatı değerlendirip adeta saldırmaya başlamıştır. Burada Mutezile'nin özellikle, halife el-Mu'tasım Billah (ö. 228/842) ve el-Vâsık Billah (ö.233/847) dönemlerinde desteklendiğini ve Ehl-i sünnet'in baskı altında yaşadığını belirtmek gerekir. Gençlik dönemi böyle bir ortamda geçen İbn Kuteybe, nihayet el-Mütevekkil Ale'llah'ın (ö.247/861) Ehl-i sünneti desteklemeye başlamasıyla rahat bir nefes almış ve mücadelesini daha rahat bir ortamda yürütebilmiştir.

Bilindiği gibi edebi tenkit Arap edebiyatında ilk olarak Câhiliye döneminde doğdu ve asıl gelişmesini h. IV. asırda gösterdi. Edebi tenkidin gelişmesini sağlayan, meca ve istikametini açanlardan biri de İbn Kuteybe'dir. Onun *eş-Şi'r ve's-şu'arâ* adlı eserinin mukaddimesi, bu konudaki çeşitli görüş ve ölçüleri içermektedir. Şiir tenkidiyle ilgili olarak ortaya koyduğu tarz, kendisinden öncekilerden ve çağdaşlarından tamamen farklıydı. İbn Sellâm Cumahî'nin yaptığı gibi şairleri sınıf ve tabakalara ayırma (tabakat) fikrinden hareket etmemiş ve çok sayıda şiir sahibi olmayı değil kaliteyi esas almış, şairler ve şiirleri hakkında adil ve hür düşünceyle hüküm vermeyi ilke edinmiştir. Bu ölçüler, daha sonra Kudâme b. Ca'fer (ö.320/932), es-Se'âlibî (ö.429/1037) ve İbn Reşik (ö.463/1071)) gibi büyük eleştirmenlerce de benimsenmiştir.

Fıkıh ilmine de yakın bir alâka gösteren ve bir süre kadılık da yapmış olan İbn Kuteybe, bu sahada edebî sahada olduğu kadar başarılı olamamıştır. Dinî ve felsefî meseleleri özellikle dil sahasındaki becerisi ile çözmeye çalışmış, ancak zaman zaman da demagoji yapmıştır. Kur'an'ı ve ayetlerini kendi görüş ve inançlarına göre yorumlayanların görüşlerini sağlam delillerle çürütmek suretiyle Kur'an'a karşı sistemli bir saldırının olduğu bir dönemde tefsir alanındaki gayretleri kadirşinashlıkla anılagelmiştir.

Dille ilgili çalışmalarında daha çok Basra mektebinden etkilenmiş, ancak Kûfeli âlimlerden de yararlanmış ve iki ekol arasında adeta bir köprü vazifesi görerek Bağdat uzlaşmacı dil mektebinin öncülerinden olmuştur. Bununla birlikte zaman zaman iki mektepten birisini tercih ettiği gibi bazı konularda münferid görüşler de ileri sürmüştür.

Aynı zamanda şiir ve ahbâr ravisi olan Ibn Kuteybe, edebî ilimlerin özellikle şiir ve ahbâr'ın inceliklerini çok iyi biliyordu. Edebî zevkinin üstünlüğü eserlerinde kendini hemen gösterir. Ibn Kuteybe, nahivle ilgilenmesine rağmen, bu sahada Basra ve Küfe dil mektebinin ortaya koyduğu yeniliklerin dışına çıkamamıştır. Nesir sahasında Arap edebiyatında İbnü'l-Mukaffa' (ö. 145/762) ve Câhiz'den sonra en önemli simadır. Daha önce, h. II. (VIII) yüzyılın ortalarından sonra ortaya çıkan ve Cahiz'le birlikte zirveye ulaşan anlaşılması güç, tumturaklı edebî nesir, Ibn Kuteybe'nin ortaya çıkışıyla yerini, daha anlaşılır ve kolay bir üslûba terketmiştir. Ibn Kuteybe, kendisinden önce kullanılan sanatlı ve ağıdalı ifadelerle değil, aksine halkın anlayabileceği kısa ve yalın anlatıma ağırlık vermiştir. Eserlerinde genellikle ciddi bir anlatım izlemekle birlikte okuyucuyu dinlendirmek amacıyla zaman zaman nükte ve fıkralara da yer vermiştir.

Çok eser kaleme almış bir şahsiyet etrafında haklı ya da haksız, pek çok eleştirinin olması (hakkında söylenenler için bk. Seyyid Ahmed Sakr, s.48 vd.) tabiidir. O, kimilerine göre yalancı kimilerine göre dînî konularda güvenilir rivayetleri bulunan sağlam bir şahsiyet, kimilerine göre de *Ta'biru'r-ru'ya*, *'Uyûnu'l-ahbâr*, *el-Me'ârif*, *eş-Şi'r* ve *ş-şu'arâ* gibi altından kalkamayacağı bazı eserlerin yazımına teşebbüs eden bir kimsedir (*Merâtibu'n-nahviyyîn*, s. 85). Bununla beraber Arap edebiyatının en önemli simaları arasında yer alan Ibn Kuteybe eserleri ve talebeleri vasıtasıyla edebiyat ve kültür tarihinde önemli bir yer işgal etmiş ve devamlı bir tesir bırakmıştır.

Sadece bir kısmı günümüze kadar gelebilmiş çok sayıdaki eseri umumiyetle dil, edebiyat, hadis, ve Kur'ân ilimlerine dairdir. Eserlerinin sayısını 60, 62, 65 olarak tesbit edenler olduğu gibi (Hüseyin Varol, s. 143) onları 300'e kadar çıkarırlar da vardır (İshâk Mûsâ el-Hüseyînî, s. 73). Bu farklılık bazı kitaplarının çeşitli bölümlerini müstakil eser saymaktan kaynaklanmış olmalıdır [msl. *Edebu'l-kâtib* 'in bir bölümü olan Takvîmu'l-lisân'ı (*Edebu'l-kâtib*, s.307-431) Kâtip Çelebi (*Keşfu'z-zunûn*, I, 470), yine onun bir bölümü olan el-Ebniye'yi (*Edebu'l-kâtib*, s. 433-630) el-Kâdî 'lyâz (*Seyyid Ahmed Sakr*, s. 31), *Uyûnu's-şi'r* 'in bir bölümü olan el-Merâtib ve'l-menâkib'ı İbnu'n-Nedîm (*el-Fihrist*, s. 116: *Kitâbu'l-Merâtib ve'l-menâkib min 'Uyûni's-şi'r*) müstakil birer eser olarak göstermişlerdir]. Diğer taraftan bazı eserlerinin değişik adlarla anılmasının da bu konuda etkisi olmalıdır. Nitekim, *Kitâbu'l-Arab* adlı eseri, *Zemmu'l-hased*, *Kitâbu'l-Arab*

evi'r-redd ale's-Şu'ûbiyye, Tafzîlu'l-Arab, et-Tesviye beyne'l-Arab ve'l-Acem, Tafzîlu'l-Arab ale'l-'Acem gibi değişik adlarla zamanımıza kadar gelmiş (Ishâk Mûsa el-Hüseyînî, s. 71). Aynı şekilde bazı araştırmacılar, *Kitâbu's-Şi'r ve's-şu'ara*'nın bir diğer adı olan *Tabakâtu's-şu'arâ*'yı çalışmalarında *eş-Şu'arâ*'dan ayrı bir eser olarak göstermişlerdir (Ahmed Abdülbâkî, s. 147-148). Yine bazı kaynaklarda muhtemelen aynı eser olan *Kitâbu'l-Fıkh* ile *Kitâbu't-Tefkih* ayrı eser olarak kaydedilmiştir (İbnü'l-Kiftî, II, 146). Yine aynı eser olan *Fadlu'l-Arab 'ale'l-Acem* ile *el-Arab ve ulûmuha* da ayrı birer eser olarak zikredilmiştir (bk. Ziriklî, IV, 280). Diğer taraftan bazı araştırmacılar ise, İbn Kuteybe'nin eserlerini herhangi bir tasnife tâbi tutmadan, herhangi bir yorum getirmeden ve en önemlisi klâsik kaynaklardaki yanlışlıkları da tekrar ederek kaydetmişlerdir (msl. bk., Ali Şîrî, I, 13-14).

I. Basılı Eserleri.

A) Tefsir ve hadis. : 1. Te'vîlü muhtelifi'l hadis : İbn Kuteybe'nin Hadisle ilgili en önemli çalışmasıdır. İbn Kuteybe, eserinde Mutezile âlimlerinin muhaddislerle ilgili olarak ortaya attıkları ithamlara cevaplar verir. Eser, ilk defa Mahmud Şabenderzade tarafından neşredildi (Kahire 1326/1908). Daha sonra es-Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1378/1958), Muhammed Zührî en-Neccâr (Kahire 1386/1966), İsmail el-Hatîb el-İs'irdî (Taif 1400/1979) ve Abdulkadir Ahmed Atâ (Kahire 1402/1981, Beyrut 1988) tarafından da neşredilmiştir. Eserin ayrıca, Kahire 1400/1979, Beyrut 1982 ve Dımaşk 1962 baskıları da bulunmaktadır. Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs, Gerard Lecomte tarafından Fransızca'ya (Le Traité des divergences du hadîs d'Ibn Outayba, Damas 1962) ve Hayri Kırbaşoğlu tarafından da Türkçe'ye (Te'vilu muhtelifi'l-hadîs, İstanbul 1979) tercüme edilmiştir. Diğer taraftan, eser hakkında G. Lecomte'nin yazdığı makale (St.I, XXVII, 5-40), I. Kafi Dönmez tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İslam Medeniyeti Dergisi, 3-37). Eser, kaynaklarda Kitâbu Muhtelifi'l-hadîs, Kitâbu İhtilâfi'l-hadîs, Kitâbu İhtilafi te'vîli'l-hadîs, Kitâbu Müskili'l-hadîs, Kitâbu İhtilâfi'l-hadîs ve's-sünen, Kitâbu'l-Münâkâda, Kitâbu'r-Reddi alâ men kâle bi tenâkudi'l-hadîs elleti kîle bi tenâkudiha adlarıyla da zikredilmektedir (Hüseyin Varol, s. 149).

2. Ġarîbu'l-hadîs : Hadislerde geçen ve anlaşılması zor kelimelerin bir lugat izahı olan Ġarîbu'l-hadîs, İbn Kuteybe'nin ilk eserleri arasında yer alır. Eseri, doktora tezi olarak hazırlayan (Paris 1970) Rıza Souissi , tek cild halinde basmıştır (Tunus 1399/1978, 1402/1981). Yine aynı eseri doktora tezi olarak hazırlayan (Bağdad 1976) Abdullah el-Cebûrî, Ġarîbu'l-hadîs'i 1398(1977)

yılında üç cild halinde neşretmiştir (Bağdad). Diğer taraftan, Sâmiye Muhammed Ahmed, adı geçen eserin sadece 3. cildini (Paris 1970), Süleyman b. İbrahim el-Ayir ise eseri üç cilt olarak neşretmiştir (Cidde 1985). 1988 yılında da eserin bir neşri daha yapılmıştır (I-II Beyrut). 3. İslâhu galatı Ebî Ubeyd fi Ğaribi'l-hadîs: Eser, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın Ğaribu'l-hadîs 'indeki hataları ele alır. Gerard Lecomte tarafından "*Le Kitab Islah al Galat d'Ibn Qutayba*" adıyla neşredilen (Beyrut 1968) eser (MUSJ, 44/10, s. 155-236), Abdullah el-Cebûrî tarafından da yayımlanmıştır (Beyrut 1403/1983). 4. el-Mesâil ve'l-ecvibe fi'l-hadîs ve'l-luğa (tefsir): Çeşitli fikhî meselelerle birlikte bazı hadislerin anlamları ve bazı terimlerin lûgat açıklamaları soru ve cevap tarzında verilen eserin adı Kitâbu'l-Mesâil ve'l-cevâbât (İbnü'l-Kiftî, II, 146) ve el-Cevâbâtü'l-hâzira (Suyûtî, s. 291) olarak ta geçmektedir. İlk olarak Hüsâmeddin el-Kudsî (Kahire 1349/1930) daha sonra Şâkir el-Aşûr, (el-Mevrid, III, s. 233-252), Mervân el-Atiyye ve Muhsin Harabe tarafından da yayımlanmıştır (Dımaşk-Beyrut 1410/1989). 5. Kitâbu Te'vîli müskili'l-Kur'ân: Kaynaklarda Müşkilü'l-Kur'ân (el-Enbârî, 144) veya Müşkilâtü'l-Kur'ân (Kâtip Çelebi, II, 1695) diye de geçen eserde, Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili ortaya atılan şüphelere ve Kur'ân'a yapılan saldırılara cevap verilmiş ve ayrıca Kur'ân'ın gramer, kıraat ve lûgat yönleri de incelenmiştir. 1935'te basılan (Kahire) eser, daha sonra Seyyid Ahmed Sakr tarafından tahkikli olarak (Kahire 1373/1954, 1393/1973) yayımlanmıştır. Ömer Muhammed Saîd Abdülaziz tarafından da 1989 senesinde basılmıştır (Kahire). 1981 senesinde de Seyyid Ahmed Sakr neşrinin 3. baskısı yapılmıştır (Kahire). 6. Tefsîru Ğaribi'l-Kur'ân : Te'vîlu Müskili'l-Kur'ân 'ın bir devamı olan bu eser, Kur'ân-ı Kerîm'deki nadir kelimelerle ilgili filolojik, aynı zamanda tefsir sahasında bir çalışmadır. Eser, Seyyid Ahmed Sakr tarafından 1378(1958)de Kahire'de, 1978 senesinde ise Beyrut'ta yayımlanmıştır. Diğer taraftan bu eser, İbn Mutarrîf Kinânî tarafından Kitâbu Te'vîli müskili'l-Kur'ân'la biraraya getirilerek el-Kurtayn adıyla basılmıştır (Kahire 1355/1936). 7. Tefsîru sûreti'n-nûr : Kahire 1343. 8. el-Müştebeh mine'l-hadîs ve'l-Kur'ân Corci Zeydan, eserin yazma nüshasının el-Mektebetü'l-Hidîviyye'de olduğunu söylemektedir (bk. Adâb, I, 480) Diğer taraftan Brockelmann, eserin adını K.al-mütesâbih min al-hadit walqur'ân olarak vermektedir (bk. Suppl., 1,186).

B) Dil, Edebiyat ve Lûgat : 1. Edebu'l-kâtib : Eser, devlet hizmetinde görev alan kâtip sınıfı için bilgiler içerir. Çeşitli baskıları olan bu eserin (Kahire 1300, 1312, 1328, 1347, 1354) ilk ilmî neşri, Max Grünert tarafından 1900 yılında yapılmıştır (Leiden). Daha sonra, Muhyiddîn Abdulhamîd

tarafından 1355(1936), 1377(1958), 1383(1963) yıllarında Kahire'de; Muhammed ed-Dâli tarafından çeşitli indeksler ve notlar ilavesiyle 1402(1981), 1405(1985) senelerinde; Ali Fâûr tarafından da 1408(1988) yılında Beyrut'ta basılmıştır. Diğer taraftan Tâhir b. Sâlih el-Cezâiri, eseri özetleyerek *Telhîsu Edebi'l-küttâb* adıyla basmıştır (Kahire 1339/1920). 2. Kitâbu's-Si'r ve's-su'arâ: Bazılarının *Tabakâtu's-su'arâ*, Kitâbu's-Su'arâ, Ahbâru's-su'arâ, Kitâbu's-Si'r, Dîvânü's-si'r ve's-su'ârâ ve sadece *es-Su'arâ* adını verdikleri bu eser (Tâhir Ahmed Mekkî, s. 240-241) başlangıçtan III.(IX.) asrın ortalarına kadar gelen şairlerin hal tercümelerine dair bilgiler ve şiirlerinden örnekleri içerir. İki kısımdan meydana gelen eserin birinci bölümü, şiir türleri, klâsik kaside gibi hususları ihtiva eder; ikinci bölümü ise şairleri ele alır. Eserin mukaddimesi Th. Noldeke tarafından 1864'te Almanca'ya çevrilmiştir (Hannover). Aynı mukaddime, Gaudefroy-Demombynes tarafından "Introduction au livre de la Poésie et des Poètes" adıyla basılmıştır (Paris 1947). Eser, ilk olarak Rittershausen tarafından 1875'te Leiden'de basıldı. Daha sonra M.J. de Goeje tarafından Nöldeke'nin Almanca'ya çevirdiği mukaddime ile (s.1-51) neşredildi(Leiden 1902). Arap dünyasında ise ilk olarak Muhammed Emin el-Hâncî tarafından eksik olarak yayımlanan eserin (Mısır 1302/1904) İstanbul baskısı da bulunmaktadır (1904). Mahmud Tevfik (Kahire 1932), Leiden (1902) baskısını esas alarak çeşitli indeksler ilavesiyle tahkikli ve iki cilt halinde Ahmet Şakir (Kahire 1364-1369/1945-1950, 1386/1966, 1982) ve Müfid Kümeyha (Beyrut 1981, 1405/1985) tarafından da yayımlanmıştır. Kitâbu's-Si'r ve's-su'arâ'nın ayrıca Kahire 1914,1927 ve Beyrut 1964 (2 cilt) baskıları da vardır. 3 Kitâbu Me'âni's-si'ri'l-kebîr : Adı kaynaklarda Me'âni's-si'r (İbnü'l-Kiftî, II, 145) olarak da geçer. Konusu itibariyle Kitâbu's-Si'r ve's-su'arâ'nın bir eki gibi olan eser, şiir temaları hakkında yapılmış uzun bir çalışma olup 12 bölümden meydana gelmektedir. Eser, Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî tarafından el-Me'âni'l-kebîr fi ebyâti'l-me'ânî adıyla üç cilt olarak yayımlanmıştır (Haydarabad 1368-1369/1949-50). Yine Abdurrahman b. Yahya el-Yemânî'nin tahkikiyle Kitâbu'l-me'âni'l-kebîr fi ebyâti'l-me'ânî adıyla (Beyrut 1405(1984)) ve Ebu'l-Hasan Abdullah el-Hatîb tarafından da yayımlanmıştır (Kahire 1985). 4. Kitâb Telkîni'l-mute'allim mine'n-nahy: Arap nahvine dair önemli muhtasarlardan olan eser, Cemal Abdu'l-Atî Muhaymer (Kahire 1409/1989) ve Abdullah en-Nasîr tarafından (Beyrut 1413/1993) yayımlanmıştır. Ayrıca, Muhammed Selâmetullah Muhammed Hidayetullah eser üzerinde master çalışması yapmıştır (Kulliyetu's-şerî'a ve'd-dirâsâtu'l-islâmiyye bi câmi'ati Melik Abdilaziz, Mekke 1406/1986). 5. el-

İstikak : Ali Şalak, Kütüphane adı belirtmeden eserin mevcut olduğunu söylemektedir (bk.Merâhilu'l-tatavvuri'n-nesri'l-'arab. II, 436)

C) Tarih ve muhadarat 1. 'Uyûnu'l-ahbâr : Ibn Kuteybe'nin kültür zenginliğini ortaya koyan ve önemli bir mukaddimesi olan bu eser, on bölüm halindedir. Ibn Kuteybe, sultanlarda (devlet adamları ve idareciler) bulunması gereken özellikler, harp, seyyidlik, ilim, zühd, dostluk, kadınlar gibi konuları ele alarak eski Arap kültürünün bir hûlasasını yapar. Brockelmann, eserin ilk dört bölümünü Weimar ve Strassburg'da neşretmiştir (Kitâbu's-Sultân [1900], Kitâbu'l-Harb [1903], Kitâbu's-Sü'ded [1906], Kitâbu't-Tabâi' [1908]). Eserin tamamını Ahmed Zeki el-Adavî yayımlamış (Kahire 1343-48/1925-30; 1963 I-IV), ilmî neşrini de Yusuf Ali Tavîl gerçekleştirmiştir (Beyrut 1986 I-IV). 'Uyûnu'l-ahbâr'ın el-Arap ve'l-Furûse bölümü "Min kitâb 'Uyûni'l-ahbâr: el-Arap ve'l-Furûse" adıyla yayımlanmıştır (Dımaşk 1977). J. Horovitz, 'Uyûnu'l-ahbâr'ı İngilizce'ye çevirmiştir (bk. IC / 4 [1930], s. 171-198, 331-362, 488-530; IC / 5 [1931], s. 1-27, 194-224). 2. el-Evâil: Muhammed Bedreddin el-Kahvecî tarafından yayımlanmıştır (Dımaşk 1407/1987). 3 Kitâbu'l-Me'ârif : Eserde, Hz. Adem'den İslâm'ın doğuşuna kadarki devre özetlendikten sonra İslâm'ın başlangıcından halife el-Müste'in billah'ın (ö.252/866) son zamanlarına kadarki dönem, ansiklopedik mahiyette ele alınır. İlk olarak, F. Wüstenfeld tarafından neşredilen (Göttingen 1850) eser Kahire'de (1300 /1884) basılmış ayrıca Muhammed Ismail Abdullah es-Sâvî tarafından da yayımlanmıştır (Kahire 1353/1934). Eserin ilmî neşrini Servet Ukkâse gerçekleştirmiştir (Kahire 1960 1969, 1981, 1992). Kitâbu'l-Me'ârif. ayrıca Hasan Ege tarafından el-Me'ârif, Nebîler ve Sahâbilerin Sîreti adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir .

D) Fıkıh: 1. el-Esribe : Adı Kitâbu's-Sarâb olarak da geçen bu eser, (Muhammed Kürd Ali, s.90) edebî bir tarzda kaleme alınmış olup helallığı ve haramlığı hakkında âlimlerin ihtilafa düştükleri içecekler hakkındadır. Tam adı, Kitâbu'l-Esribe ve'htilâfi'n-nâsi fi'hâ veya Kitâbu İhtilâfi'l-ulemâ fîmâ yehillu mine'l-esribe ve yahrumu ve hucetü külli ferîkin minhüm olan bu eserin ilk baskısı A. Guy tarafından yapılmış (el-Muktebes. II, Sam 1325/1907, s. 234-248, 387-392, 529-535) daha sonra da Muhammed Kürd Ali tarafından tahkikli olarak neşredilmiştir (Dımaşk 1366(1947)). 2. Kitâbu'l-Meyisir ve'l-kidâh : Muhibuddîn el-Hatîb tarafından Kahire'de basılan (1342/1923, 1385/1965) eser, talih oyunları ile ilgilidir.

E) Kelam: 1. el-Ihtilâf fi'l-lafz ve'r-reddu ale'l-Cehmiyye ve'l-Müşebbihe : Ibn Kuteybe, adı geçen eseri, kendisini Cehmiye ve Müşebbihe'ye

meyletmekle suçlayanlara karşı bir cevap olarak kaleme almıştır. Diğer taraftan, Cehmiye ve Müşebbihe'nin bazı müteşâbih ayetlerle ilgili olarak ortaya attıkları tutarsız görüşlerine de cevaplar verir. Eser Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kahire 1349/1930), Kâzım Hutayt (Beyrut 1990) ve Ömer b. Mahmud Ebû Ömer (Riyad 1991) tarafından yayımlanmıştır.

II. Diğer Eserleri :

1. Kitâbu-Fazlı'l-Arab ve't-tenbîh alâ ulumihâ : Acem ve diğer ırkların Arap ırkına üstünlüğünü savunan Şu'ûbiye hareketine karşı kaleme alınmıştır. Eserde Araplar ve İranlılar arasındaki asalet farklarının yanında câhiliye döneminden Araplara intikal etmiş bilgilerden de bahsedilmektedir. Eserin bir bölümü, Cemâleddin el-Kâsimî tarafından Zemmu'l-hased adıyla yayımlanmıştır (el-Muktebes II, s.657-721). Muhammed Kürd Ali ise Resâilu'l-bulağâ'nın içinde, eserin bir bölümünü (s. 344-377) Kitâbu'l-Arab evi'r-red ale's-Su'ûbiyye adı altında yayımlamıştır (Kahire 1325/1946; 1954, 4bs.; Dimaşk 1947;). 2. İbâratu'ru'yâ: Adı Ta'bîru'ru'ya (Ebu't-Tayyip el-Luğavî, s. 85) veya Te'vîlu'ru'yâ (Hilâl Nâcî, s. 158) olarak da geçen eser, rüya tabiri ile ilgili olup iki bölümden meydana gelmektedir. Eser 1974 senesinde İsrail'de basılmıştır (İsrail Oriental Studies, IV, Telaviv 1974, s. 67-103). 3. Delâ'ilu'n-nubuvve: A'lâmu'n-nubuvve olarak da bilinen eserin bir kısmı, İbnü'l-Cevzî'nin (ö.597/1200) Kitâbu'l-vefâ fi fezâli'l-Mustafa adlı eserinde geçmektedir (İbnü'l-Cevzî, I, 61-73). Bu kısım, ilk olarak Brockelmann tarafından 1898'de yayımlanmıştır (Islamic Philosoph Theology And Science, XXII, 35-36). Delâilu'n-nubuvve, muhtemelen Mu'cizaâtü'n-nebiyy (el-Hizânetu't-Teymûriyye bi Dâri'l-kütübi'l-Mısriyye, bk. Hilâl Nâcî, s. 158) adlı eserle aynı olmalıdır. Eseri, el-Enbârî, Kitâbu Delâli'n-nübüvve mine'l-kütübi'l-münzele ale'l-enbiyâ olarak vermektedir (Nüzhetu'l-elibbâ, s. 144).A) 4 Kitâbu'l-envâ' fi mevâsimi'l-Arab : Yıldızların hareketleriyle hava durumu ve iklimler arasındaki ilgi ve benzeri konuları ele alan bir çeşit astronomi ve meteoroloji kitabı diyebileceğimiz eserde, bazı kelimelerin türetilmesi hakkında da bilgi verilmiş, ayrıca İbn Kuteybe, eski şairlerden de çeşitli konularda istişhadda bulunmuştur. İlk olarak C. Pellat ve M. Hamidullah tarafından (Haydarabad 1375/1956) basılmış, daha sonra da 1988 yılında Bağdat'ta yayımlanmıştır (Dâru's-şu'ûni's-sekâfiyyeti' l-âmme). 5. en-Nebât : Brockelmann, kütüphane adı vermeden eserin mevcut olduğunu kaydetmektedir (bk. Suppl., I, 186). 6. Risâle fi'l-hat ve'l-kalem: Bazan adı sadece el-Kalem olarak geçen eser (Süyûtî,

s.291), hat, yazı ve terimleri ile ilgili olup Hilâl Nâcî tarafından neşredilmiştir (*el-Mevrid*, XIX/1, s. 156-170)

III. İbn Kuteybe'ye nisbet edilen eserler:

1. el-Cerâsîm : Bu eserin en-Ne'am ve'l-Behâim ve'l-Vahş ve's-Sibâ' ve't-Tayr ve'l-Hevâm ve Haşarâtu'l-arz adlı bölümlerini P.M. Bouyges neşretmiş (Leipzig 1908), ancak eserin İbn Kuteybe'ye ait olmadığını, Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm tarafından kaleme alındığını söylemiştir. Esasen adı geçen bölümler, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın el-Ğarîbu'l-musannef adlı eserinin bir babıdır (*DIA*, X, 246). Diğer taraftan eserin en-Nahl ve'l-kerm kısımları da Aug. Haffner tarafından yayımlanmış (Beyrut 1902) ve el-Esma'î'ye nisbet edilmiştir. Adı geçen eseri, daha sonra P.L. Cheikho basmış ve eserin muhtemelen Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm veya Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin olabileceğini söylemiştir. (Seyyid Ahmed Sakr, s. 29-30). Yine P.L. Cheikho, el-Cerâsîm adlı eserin er-Rahl ve'l-Menzil bölümlerini de neşretmiş (*Dix anciens Traités de Philologie arabe*, Beyrut 1908, s. 121-140) ve adı geçen bölümleri Ebu Ubeyd'e nisbet etmiştir. Yine aynı müellif, el-Cerâsîm'in Ebvâbu'l-leben ve's-şerâb bölümlerini de yayımlamış, ancak eseri bu sefer, İbn Kuteybe'ye nisbet etmiştir (Seyyid Ahmet Sakr, s. 30). 2. el-İmâme ve's-siyâse : Kendisine nisbet edilen bu eseri, ilk şüphe ile karşılayanlar Dozy (ö.1883), Gayangos ve M.J.de Goeje'dir (ö.1919). Eser, Hz. Peygamberin vefatından halife el-Emîn ve el-Me'mûn dönemine kadarki halifeliğin tarihinden bahseder. İlk olarak Muhammed Mahmud er-Râfî'î tarafından (Kahire 1322/1904) basılmıştır. Eserin 1327(1910) 1377(1957) baskıları da mevcuttur. 1967 senesinde Tâhâ Muhammed ez-Zeynî, el-İmâme ve's-siyâse'yi tahkikli olarak ve iki cild halinde yine Kahire'de neşretmiştir. Eser, daha sonra sırasıyla Abbâs el-Halebî 1969 (Kahire) ve Ali Şeyr .(Beyrut 1990, 2 cilt) tarafından da yayımlanmıştır. 3. Vasiyyetu İbn Kuteybe liveledihi Muhammed : İshak Mûsa el-Hüseynî eseri, ilk olarak Ebhas dergisinde yayımlamış (y. 4, Beyrut 1954, s. 68-82) sonra da tahkikli neşrini yapmıştır (MMIAD, XXX, 1955 s. 546-559). 4. Kitâbu'l-Elfâzi'l-muğrabe bi'l-elkâbi'l-mu'rabe (bk. Brockelmann, *Suppl.*, I, 186). Adı geçen eser kendisine ait olduğu şüpheli olan eserler arasında yer almaktadır.

IV. İbn Kuteybe'nin kaynaklarda geçen, ancak şimdilik elimizde mevcut olmayan eserleri ise şunlardır:

Divânü'l-küttâb, Câmi'u'l-fıkh (muhtemelen kaynaklarda zikredilen et-Tefkîh, Kitâbu't-Tefekkuh, Kitâbu'n-Nafaka ve Kitâbu'l-Fıkh ile aynıdır).

Câmi'u'n-nahvi'l-kebîr. Câmi'u'n-nahvi's-sağîr. 'Uyûnu's-si'r. Hikemu'l-emsâl. Vücûhu'l-kırâât (muhtemelen l'râbu'l-Kırâe, Kitâbu'l-Kırâe ve Adabu'l-kırâe ile aynıdır). Ferâ'idu'd-dür. Kitâbu'l-ilm ['Uyûnu'l-ahbâr'ın el-'İlm adlı bölümü olması muhtemel olan bu eser, (bk. III, 117-167) İbn Nedim'de geçmektedir (el-Fihrist, s. 115)]. er-Reddu ale'l-kâ'il bi halki'l-Kur'ân. Kitâbu Halki'l-insan. Kitâbu'l-Hikâye ve'l-mehkî. Kitâbu Adabi'l-işra. Kitâbu l'râbi'l-Kur'ân. Kitâbu'l-Hayl [muhtemelen, İbn Kuteybe'nin Kitâbu Me'âni's-si'ri'l-kebîr'inin el-Hayl bölümüdür, (I, 8-180)], Kitâbu'l-Vahs (el-Mevrid, XIX, 158), Kitâbu's-Siyâm (Kitabu'l-Envâ' s. 130), Kitâbu'n-Neseb (Kitâbu'l-Me'ârif s. 117), Kitâbu'l-Vuzerâ' (Lisânu'l-Arab, II, 220), Sinâ'etu'l-kitâbe (el-Mevrid, XIX, 158), Siyeru'l-acem (el-Mevrid, XIX/1, s. 158); Aletu'l-küttâb (a.g.e. a.y.); Urcûzetun havle harfi dâd (İbn Kuteybe. şiir söylememesine rağmen kendisine bu adda bir eser nisbet edilmektedir. Kâzım Hutayt, s. 19), Me'âni'l-Kur'ân (Süyûtî, s. 291), Muntahabu'l-luğa ve tevârihu'l-Arab (Brockelmann, a.g.e. a.y.), Istimâ'u'l-ğınâ bi'l-elhân (Seyyid Ahmed Sakr, s. 28).

Bibliyografya:

İbn Kuteybe, Kitâbu Te'vili muhtelifi'l-hadis, (nşr. Abdulkadir Ahmed Atâ) Beyrut 1988, ayrıca naşırın mukaddimesi, s. 5-28; a. mlf., el-İmâme ve's-siyâse, I-II (nşr. Ali Şiri), Beyrut 1990, ayrıca naşırın mukaddime kısmı, s. 7-15; a. mlf., Kitâbu Telkini'l-mute'allim mine'n-nahv (nşr. Abdullah en-Nâsir), Beyrut 1993, ayrıca naşırın mukaddime kısmı, s. z-k; a. mlf., Kitâbu'l-Mesâil ve'l-ecvibe (nşr. Sakir el-Aşûr), el-Mevrid, III, 1394/1974, s. 233-252; Ebu't-Tayyib el-lugavî, Merâtibu'n-nahviyyîn (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire, s. 84-85; İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Beyrut 1978, s. 115-116; Hatib el-Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, I-XIV, (Kahire 1349/1931) X, 170-171; İbnü'l-Enbârî, Nüzhetu'l-elibbâ', Bağdad 1959, s. 143-144; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi ahvâli'l-Mustafa I-II (nşr. Mustafa Abdulvahid), Beyrut 1966, I, 62-72; a. mlf., el-Muntazam, Haydarabad I-X (nşr. F. Krenkow), Haydarabad 1357-1359, V/2, 102; İbnü'l-Kiftî, İnbâhu'r-ruvât, I-IV (nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl) Kahire 1986, II, 143-147; Yâkût el-Hamavî, Mu'cemu'l-buldân, I-V (Beyrut 1957), II, 545-546; İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-ayân I-VIII (nşr. İhsân Abbâs) Beyrut 1988, III, 42-44; Abdülbâkî b. Abdülmecîd el-Yemânî, İşâretu't-ta'yîn ve terâcumu'n-nuhât ve'l-luğaviyyîn (nşr. Abdülmecîd Diyâb), Riyad 1986 s.172-173; ez-Zehebî, el-lber (nşr. Selahaddin Müneccid), Kuveyt 1960-1963, II, 56; ez-Zehebî, Mizânu'l-i'tidâl, I-IV (nşr. Ali M. el-Bicâvî) Kahire 1382/1963, II, 503; Yâfit, Mir'âtü'l-cenân, I-IV, Haydarabad 1334-1339, II, 191-192; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, I-XIV, Kahire 1351-1358/1932-1939, XI, 48; İbn Hacer, Lisânu'l-mizân, I-VII, Haydarabad 1329-31, III, 357-359; İbn Tağrıberdî, en-Nücâmû'z-zâhira, I-XII (Kahire 1348-1368), III, 75-76; Süyûtî, Buğyetü'l-vu'ât, Kahire 1326, s. 291; Kâtip Celebi, Keşfu'z-zünûn, I-II (nşr. Kilisli Muallim Rifat-Şerefeddin Yalıtıkaya), İstanbul 1360-62/1941-43, I, 32, 47, 108, 335, 463, 575, 609, 722, 760, 807; II, 1102, 1184, 1204, 1392, 1399, 1415, 1465; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, I-VIII, Kahire 1350-1351, II, 169-170; H. Suter, Die mathematiker, Leipzig 1900, s. 31; C. Zeydân, Târîhu adâbi'l-luğati'l-arabiyye I-IV,

(Beyrut 1983), I, 478-480; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifin*, I-II (nşr. I Kilisli Rifat Bilge-Şerefeddin Yaltkaya; II, İbnülemin Mahmud Kemal-Avni Aktuç) II, 441-442; Yusuf Elyân Serkîs, *Mu'cemu'l-matbu'âtî'l-'arabiyye*, I-II (Kahire 1928-30) I, 211-213; Gaudefroy-Demombynes, *Introduction au livre de la poesie et des poetes Muqaddimatu Kitabi's-şi'rî wa's-su'ara*, Paris, 1947, s. IX-XIV; Carl Brockelmann, *GAL*, I-II (Leiden 1943-49) I, 120-123; *a. mlf.*, *Suppl.*, I-III (Leiden 137-42) I, 184-187; Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Kahire 1952, I, 425-429; Manfred Ullmann, *Die natur-und Geheimwissenschaften im Islam*, Leiden 1972, s. 21; Hayreddin Zirikli, *el-A'lam*, I-X (Kahire 1373-78/1954-59) IV, 280; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemu'l-mu'ellifin*, I-XV (Beyru ts.) VI, 150-151; Zülfikar Tüccar, *Ebû 'Ubayd'in Ğarîb al hadîs'i hakkında İbn Kutayba'nin Islâh al galat* adlı eseri (I.Ü.Edebiyat Fakültesi Arap ve Fars Dilleri ve Edebiyatları Mezuniyet Yazılı Çalışması) İstanbul 1977; Ammon Shiloah, *The theory of music in Arabic writings* (c. 900-1900), Munchen 1979, s. 198-199; Fuad Sezgin, *GAS*, I-XIV (Leiden 1967-84) I, 124-127; VII, 350-351; Ahmed Ismailovic, *Felsefetü'l-istisrâk ve eseruha fi'l-edebî'l-arabî el-mu'âsir*, Kahire 1980, s. 294-296; İshâk Mûsâ el-Hüseynî, "İbn Kuteybe" orijinal adı: *The life and works of İbn Qutayba*, Beyrut 1950 (trc. Hâşim Yâğî) Beyrut 1980; Omer Ferrûh, *Târîhu'l-edebî'l-arabî*, I-VI (Beyrut 1981-1984) II, 329-334; Kürkîs 'Avvâd, *el-Mahtûtâtü'l-arabiyye fi'l-mektebâtî'l-âlem*, Bağdad 1982, s. 101, 102, 175, 215, 216, 217; G. J. H. Van Gelder, *Beyond the line*, Leiden 1982, s. 42-46; Walter Werkmeister, *Quellenuntersuchungen zum Kitab al-'Iqd al-farid des Andalusiers İbn 'Abdrabbih*, Berlin 1983, s. 122-131; 172-174; Muhammed Hasan eş-Şabbî, *Delîlu'-resâilî'l-câmi'iyye*, Dımaşk 1403/1983, s. 435-436; İhsan Abbâs, *Târîhu'n-nakdî'l-edebî inde'l-arab*, Beyrut 1404/1983, s. 104-115; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *el-İtticâhu'l-aklî fi't-tefsîr*, Beyrut 1983, s. 168-177; A.A.Duri, *The rise of historical writing among the Arabs*, (Edited and translated by Lawrence), New Jersey 1983, s. 67-68; Abdullah Şurayt, *Târîhu's-sekâfe ve'l-edeb fi'l-meşrîk ve'l-mağrib*, Cezair 1983, s. 191-202; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târîhi'l-edebî'l-arabî*, -el-Edebu'l-kadîm- Beyrut 1986, s. 587-588; Abdurrahman Utbe, *Ma'a'l-mektebeti'l-'arabiyye*, (Beyrut 14q4/1984) 145-146; 235-236; Tâhir Ahmed Mekki, *Dirâsât fi mesâdirî'l-edeb*, Kahire 1986, s. 238-250; Muhibbî Hilâl es-serhân, *Fihrisü matbu'âtî vizâreti'l-evkâf ve's-su'ûni'd-dâniyye fi'l-Cumhâriyyeti'l-İrâkiyye*, Bağdad 1986, s. 38-40; Muhammed Abdurrahman el-Hidlik, *Min a'lâmi't-terbiyyeti'l-'arabiyyeti'l-islâmiyye* (Riyad 1988), I, 313-327; Mustafa eş-Şek'a, *Menâhîcu't-te'lîf inde'l-ülemâi'l-arab* (kısmu'l-edeb) Beyrut 1989, s. 185-198; Ahmed Abdülbakî, *Min a'lâmi'l-ülemâi'l-arab fi'l-karnî's-sâlisi'l-hicrî*, Beyrut 1990, s. 137-164; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, I-IV (Beyrut 1990), XI, 220; Kâzım Hutayt, *Ma'a İbn Kuteybe fi'l-akîdeti'l-islâmiyye*, Beyrut 1990, s. 5-22; Jacques lanqhade, *Du Coran a la philosophie*, Damas 1994, s. 92-99; Ali Şelak, *Merâhilu tatavvuri'n-nesri'l-arabî fi nemâzicihi*, I-III, (Beyrut 1991-1994), II, 436-444; Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir anlayışı*, İstanbul 1996; Ahmet Suphi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi* (Başlangıçtan XVI. asra kadar) İstanbul 1996, s. 229-235; Ann K. S. Lambton, *State and government in medieval Islam* (London Oriental Series), London 1985, s. 43-68; Abbâs el-Kimmî, *el-Künâ ve'l-elkâb*, Beyrut, I, 383-387; Muhammed Kurd Ali, *Künûzu'l-ecdâd*, Dımaşk 1984, s. 84-91; Mustafa Kılıçlı, *Arap Edebiyatında Şuûbiye*, İstanbul 1992, s. 254-265; Abdülaziz ed-Dürî, *Bahsun fi neş'eti ilmi't-târîh inde'l-arab*, Beyrut 1993 s. 54; Abdülvehhâb es-Sâbûnî, *'Uyûnu'l-mu'ellefât* (nşr. Mahmûd Fâhûrî), Halep 1992, I, 148-149, 179, 245, 313; Muhammed Zağlûl Selâm, *İbn Kuteybe*, Kahire 1980, s. 5-67; 79-80; M.J. De Goeje, *Kitâb al-imâme wa's-siyâsa*, "Rivista degli Studi Orientali", (Roma 1907-) I/1-4. s. 415-421; Muhammed Kürd Ali, "el-Meyisir ve'l-kıdâh", *MMIADm*, V, (1925), s.

394-395; F. Krenkow, "The kitāb ma'ānī ash-shi'r of Ibn Quteybah", *Islamic Culture*, (Karachi 1962-) IX/3, 1935, s.443-449; Muhammed Zağlūl Selām, "Ibn Kuteybe", Kahire: *Islamic Culture*, (Karachi 1962-) IX/3, 1935, 443-449; es-Seyyid Ahmed Sakr, "en-Nakd, eş-Şi'r ve ş-şu'arā li'bn Kuteybe-el-Cüz'u'l-evvel-", *el-Kitāb*, II/8, Mısır 1946, s. 295-309; Ch. Pellat, "Le traite d'astronomie pratique et de meteorologie populaire di'Ibn Qutayba", *Arabica*, I, Leiden 1954, s. 84-88; J.A.Hd., "Ibn Qutaybah" *Encyclopaedia Britannica*, XII, London 1962, s. 35-36; Gerard Lecomte, "Les citations de l'ancien et du nouveau testament dans l'oeuvre d'Ibn Qutayba", *Arabica*, V, Leiden 1958, s. 34-46; a.mlf., "Muhammad b. al-Ğahm al-Barmakī gouverneur philosophe, juge par Ibn Qutayba", *a.e.*, V, Leiden 1958, s. 263-271; a. mlf., "Les disciples directs d'Ibn Qutayba", *a.ē.*, X/3, Leiden 1963, s. 282-300; a. mlf., "A propos de la resurgence des ouvrages d'Ibn Qutayba sur le hadit aux VIe/XIIe et VIIe/XIIIe siecles les certificats de lecture et du K. Ğarib el-hadit et du K. Islah al-ğalat fi Ğarib al-hadit li Abi 'Ubayd al-Qasim b. Sellam", *BEO*, XXI, (1968), s. 347-409; a. mlf., "Sur une relation de la saqifa attribuee a Ibn Qutayba", *St. I*, XXXI, Paris 1970, s. 171-183; a. mlf., "La descendance d'Ibn Qutayba en Egypte", *Etudes d'orientalisme dediees a la memorie de Levi Provençal*, I, Paris 1962, s. 165-173; a. mlf., "Un exemple d'evolution de la controverse en Islam: De l'ihtilaf al-hadit d'al-Şafi'i au Muhtalif al-hadit d'Ibn Qutayba", *Studia Islamica I*, (Paris 1953-) XXVII, MCMLXVII, s. 5-40; a.mlf., "Ibn Kuteybe", *EI(Ing)*, III, 844-847; a.mlf., Gerard Lecomte. "De l'ihtilaf al-hadit d'al-Şafi'i au Muhtalif al-hadit d'Ibn Qutayba", *trc. Ibrahim Kafi Sönmez, (İslām medeniyeti dergisi V/1, İstanbul 1981, s. 3-37); G.G. Anawati, "Ibn Qotayba, Ta'wilu moshkil al-Qor'ân", Melanges de L'Institut Dominica in d'Etudes Orientales du Caire (Le Caire 1954-) II, 1955, s. 272-275; XII, 1974, s. 122-123; a.mlf., "Ibn Qotayba, al-Ma'ârif", a.g.e., VI, Kahire 1959-61, s. 235-240; XII, Kahire 1974, 102-103; a.mlf., "Ibn Qotayba, eş-Şi'r wal-şho'arâ", a.g.e., X, Kahire 1970, s. 121; a.mlf., "Ibn Qotayba, Te'wil muhtalif al-hadit" a.g.e., XVII, Kahire 1986, s. 162-163; Stephan-N. Ronart, *Concise Encyclopedia of arabic Civilisation* (Amsterdam 1959) , s. 444; Cebrâil Cebûr, "Kitābu'l-İmāme ve's-siyāse el-mensûbu li'Ibn Kuteybe", *EBHAS*, XIII/4, Beyrut 1960, s. 383-395; Muhammed Yusuf Necm, "Kitābu'l-İmāme ve's-siyāse el-mensûbu li'bn Kuteybe- men huve muellifuhu", *a.g.e.*, XIV/I, Beyrut 1961, s. 122-132; a. mlf., *a.e.*, XIV/3, Beyrut 1961, s. 326-341; Ali el-Emârî, "Ibn Kuteybe en Nakid", *Mecelletü'l-Ezher*, XXXV/6, Kahire 1964, s. 663-668; a. mlf., *a.e.*, XXXV/10, Kahire 1964, s. 1068-1073; Sarton, *Introduction*, I, New York 1972, London 1975 s.615-616; M.J. Kister, "The interpretation of dreams an unknown manuscript of Ibn Qutayba's Ibârat al Ru'yâ", *Israel oriental studies*, IV, Telaviv 1974, s. 67-103; Rudolf Selheim, "Ibn Qutayba", *Dictionary of Oriental literatures*, I-III (London 1974) III, , s. 81; Ömer el-Es'ad, "Ibn Kuteybe ve'l-Merzûki", *Mecelletu'l-bahsi'l-ilmî ve't-türâsi'l-islâmî*, sy.1 (Mekke 1398/1977), s. 141-152; Paul Kunitzch, "Ibn Qutayba, Abu Muhammed Abdallah Ibn Muslim al-Dinavari al-Cabali". *DSB*, XI, New York 1981, s. 246-247; Hüseyin Varol, "Ibn Kuteybe ve eserleri" Atatürk Üniversitesi, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6 (Erzurum 1986), s. 142-153; a.mlf., "Bir eğitimci olarak İbnu Kuteybe", *Akademik Araştırmalar*, sy. 3 Erzurum 1996, s. 156-171; Jaroslav, Stetkevych, *Ibn Kuteybe ve mâ ba dehu* (trc. Mustafa Riyād), *FUSUL*, VI/2, Kahire 1986, s. 71-78; Munîr Sultan, "Tezavvuku İbn kuteybe li'n-nazmî'l-Kur'ânî", *Dirâsât arabîyye ve islamiyye*, sy. 8, (Kahire 1989), s. 5-21; Hilâl Naci, "Risale İbn Kuteybe fi'l-hat ve'l-kalem", *el-Mevrid*, XIX/1, Bağdad 1990, s. 156-170; Claude Gilliot, "Ibn Qutayba, K. Taiqin al-muta'allim al-nahw" *Melanges de L'Institut Dominica in d'Etudes Orientales du Caire(Le Caire 1954-) XX*, 1991, s. 325; Muhammed Mufizurrahman, "Mizānu'n-nakdi'l-*

edebî inde İbn Kuteybe", *ed-Dirâsatu'l-islâmiyye*, XXVIII, İslamabad 1414/1993, s. 91-111; Nizâr et-Tezdîti, "İbn Kuteybe mine'l-münâzara ile'l-muhâfaza min hilâl mukaddime *Edebi'l-kâtib*", *Afâku's-sekâfe ve't-turâs*, sy. 5, (1415/1994), s. 66-85; Camilla Adang, "Müslim writers on Judaism and the hebrew bible", *Islamic philosophy theology and science*, XXII, Leiden -New York -Köln 1996, s. 30-36; C. Brockelmann, "İbn Kuteybe", *İA*, V/2, s. 762-763, *Dâiretu'l-ma'arifi'l-islâmiyye*, I, 260-262; Nihad M. Çetin, "Arap"(edebiyat), *DİA*, III, s. 288, 294-295; Zülfikar Tüccar, "Edebu'l-kâtib", *a.g.e.*, X, s. 410-411.

Makalede Kullanılan Kısaltmalar:

- DSB : Dictionary of Scientific Biography, I-XVI, New York 1981,
St. I, : Studia Islamica, Paris 1953-
IC : Islamic Culture, Haydarâbad 1927-
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul 1988-
MMİADM : Mecelletü Mecma'i'l-'ilmiyyi'l-'Arabi bi Dımaşk, Dımaşk 1921-68,
BEO : Bulletin d'études Orientales Institut Français de Damas, Damas-Beyrouth 1931-